

Bahtiyarlar ise cennettir. Onlar orada bitmez tükenmez bir ihsan olarak rabbini dilediği hariç gökler ve yer durdukça ebedî kalacaktır” (Hûd 11/105-108). Burada Allah'ın izni dışında hiç kimsenin konuşmamasında insanların birleştirilmesinin ardından bunlar mutlular ve mutsuzlar gruplarına ayrılmış, daha sonra her birinin cennet ve cehennemdeki durumu taksim yöntemiyle açıklanmıştır. Bazan cem' ve tefrik ifadeleri kendisine delâlet ettiğinden taksimin iki kısmından biri mukadder olur, şu âyette olduğu gibi: “Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla (cihada katılmayanlar) malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz. Allah malları ve canlarıyla cihad edenleri derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de en güzeli (cennet) vaad etmiştir, fakat mücahidleri oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır” (en-Nisâ 4/95). Burada öncelikle mücahid müminlerle savaşta katılmayan müminler eşit olmamakta cemedilmiş, ardından savaşta katılmayanlar özür sahibi olanlar (ve olmayanlar) diye ikiye bölünüp bu iki kısımdan biri (özür sahibi olmayanlar) mukadder kılınmıştır. Sonra da mücahidlerin derecelerinin çok üstün olduğu belirtilerek taksimdeki eşitsizliğin iki ciheti arasında tefrik yapılmıştır.

Taksim sanatında kısımların eksik sayılması, tekrarlı veya tedâhüllü olması edebî bakımdan kusur kabul edilmiştir. Cerîr b. Atıyye'nin Benî Hanîfe'yi yediği, “Hanîfe üçtür: Üçte biri köle, üçte biri de mevâfidir” anlamındaki beytinde şiir yergi amacı taşıdığından muhtemelen eşraf olan üçüncü kategoriye medih bildirdiği için saymamıştır. “Bakışları ile bana ima etmeye / Gözü dalınca da zaman zaman hafifçe işaretle bulunmaya (îmâd) devam etti” beytinde “ima” ile “îmâd” aynı anlamda olduğundan taksim hatalıdır. İbnü'l-Kirriyye'nin, “İnsanlar üçtür: Akıllı, ahmak ve fâcir” taksimi de hatalıdır; akıllı da ahmak da fâcir olabileceğinden bölümler arasında tedâhül bulunmaktadır (Bâküllânî, s. 191).

Taksim akîl istidlâlâ dayanan, tutarlı ve düzenli bir iç plana sahip bulunan bütün eserlerde uygulanmış bir yöntemdir. Bu bakımdan kitapların iç planını yansıtan “fihrist / içindekiler” müellifin ciddiyetine ve eserin değerine büyük çapta işaret etmektedir. Nitekim Fahreddin er-Râzî'nin geniş hacimli tefsirinde âyetlerden çıkarılabilecek hükümler veya söz konusu edilebilecek ihtimaller taksim yöntemiyle sıralanır. Müellif “mesele, kavî, mebhâs (bahs), hüccet” gibi onu aşkın kelime kullanarak

ikiden on ikiye varan şıkları sıralar. Bunun yanında bir şıkkın iki veya daha fazla alt başlığa ayrıldığı da görülür (*Mefâtihu'l-ğayb*, XIII, 3-122). Râzî'nin zaman zaman atıflarda bulunduğu (*Dîa*, XXVIII, 159) Mâtürîdî'ye ait *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da da aynı usul göze çarpar, ancak *Mefâtihu'l-ğayb*'da olduğu gibi fazla değildir. *Te'vilât*'ta konu bazan iki veche ayrıldığı halde anlatımda daha fazla ihtimallere yer verilmiş, bazan da “birkaç vecih” kaydı yer almışken ibarede sadece iki alternatiften bahsedilmiştir. Taksimdeki bu edebî kusur, eserin müellifin elinden çıkmayıp takrir yoluyla meydana getirilmesi veya müstensihlerin ihmalkâr davranmasından kaynaklanmış olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 240, 241; a.mlf., *Kitâbü'l-Hayevân*, III, 46; Kudâme b. Ca'fer, *Cevâhirü'l-elfâz* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1350/1932, s. 5; a.mlf., *Nağdû's-si'ir* (nşr. Kemâl Mustafa), Kahire 1963, s. 226; Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-Sinâ'ateyn* (nşr. Ali M. el-Bicâvî - M. Ebü'l-Fazl), Kahire 1371/1952, s. 341; Bâküllânî, *İ'câzû'l-Kur'ân* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1370/1951, s. 191; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-Umde* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1374/1955, II, 20; İbn Sinân el-Hafâcî, *Surrü'l-feşâha* (nşr. Abdülmüteâl es-Saidî), Kahire 1372/1953, s. 277; Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâ'ilü'l-İ'câz* (nşr. M. Reşid Rızâ), Kahire 1372, s. 74; Reşidüddin Vatvât, *Hadâ'iku's-sihr fi de-kâ'iki's-si'ir* (trc. İbrâhim Emîn eş-Şevâribî), Kahire 1364/1945, s. 179; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1411/1990, XIII, 3-122; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, Kahire 1356/1937, s. 201; Ziyâeddin İbnü'l-Esir, *el-Meselû's-sâ'ir* (nşr. Ahmed el-Havfî - Bedevî Tabâne), Kahire 1358/1939, II, 340; İbn Ebû'l-İsba', *Bed'ü'l-Kur'ân* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1377/1957, s. 65; a.mlf., *Tahrîrû't-Tahbîr* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1383, s. 173; Kurtubî, *el-Câmî*, Beyrut 1408/1988, IV, 198-199; Kartâcenî, *Minhâcü'l-bülegâ' ve sirâcü'l-üdebâ'* (nşr. M. Habîb İbnü'l-Hoca), Tunus 1966, s. 55, 154-157; İbnü'n-Nâzım, *el-Mişbâh fi 'ilmi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bed'î*, Kahire 1341, s. 96; Şürûhu't-Telhiş, Kahire 1937, IV, 336-347; Ebû Muhammed Kâsım es-Sicilmâsî, *el-Menze'u'l-bed'î* (nşr. Allâl el-Gâzî), Rabat 1401/1980, s. 355; Tîbî, *et-Tibyân fi 'ilmi'l-me'ânî ve'l-bed'î ve'l-beyân* (nşr. Hâdî Atıyye Matar el-Hilâlî), Beyrut 1407/1987, s. 403-413; İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâ'id*, Kahire 1327, s. 90; Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 471; Abdün-nâfi İffet, *en-Nef'u'l-muavvel*, İstanbul 1290, II, 172-174; Abdurrahman el-Berkükî, *Şerhu Divânî'l-Mütenebbî*, Beyrut 1399/1979, II, 92, 332; Bekir Topaloğlu, “Mâtürîdî”, *Dîa*, XXVIII, 159.

İSMAİL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Taksim Türk edebiyatında tensike bağlı sanatlar içinde yer almış, bir ifadede özellikle isim ve sıfatların insan tabiatına hoş gelecek şekilde düzenlenmesiyle ilgili görülmüştür. Osmanlı

belâgat literatüründe *Mutavvel Tercümesi*'nden itibaren *Teshîlü'l-arûz ve'l-kavâfi ve'l-bedâ'iyi*, *Arûz-ı Türkî (Sanâyi-i Şi'riyye ve İlm-i Bed'î)*, *Belâgat-i Lisân-ı Osmânî* ve *Mebânî'l-inşâ* gibi eserlerde yer alan bu sanat son eserde sanâyi-i ma'nevîyye, diğerlerinde ise sanâyi-i lafziyye arasında zikredilmiştir.

Manzum veya mensur bir anlatımda sıfatların ardarda sıralanması tensik-i sıfat ve taksim diye ikiye ayrılmıştır. Tensik söz yahut yazı sahibinin, bir varlık ya da kavramı en güzel şekilde anlatabilmesi veya okuyucu ve dinleyicinin zihninde gerektiği biçimde canlandırabilmesi için onun yanına en uygun sıfatları sıralayarak ifadesine kuvvet ve güzellik kazandırmasıdır (bk. TENSİK). Bunun en güzel örneklerinden biri, Fuzûlî'nin *Hadikatü's-suadâ*'da (s. 144) Hz. Hasan'ın ağzından muhatabı yahudiye Hz. Fâtıma'yı, Hz. Ali'yi ve Hz. Muhammed'i tanıtırken onların vasıflarını en güzel şekilde belirten sıfatları ardarda sıraladığı paragraftır. Ganizâde Mehmed Nâdirî'nin Resûl-i Ekrem vasfındaki na'tında yer alan, “Hatâ püşende-i müznib atâ bahşende-i tâib / Emân-ı Meşrik u Mağrib emîn-i Yesrib ü Bathâ // Cenâb-ı Ahmed-i mürsel imâm-ı zümre-i kümmel / Mufasal-sâz-ı her mücmel rumûz-âmûz-ı her dâna” mısraları tensik'in en güzel örneklerindedir.

Tensik-i sıfatın bir ileri merhalesi kabul edilebilecek taksim ise iki veya daha fazla kişi, varlık, kavram yahut eşyanın ardarda zikredilmesinden sonra bunlardan her birine ait özellikleri gösteren sıfatları, ki-me ait olduğunu belirterek aynı sırayla ifadeye yerleştirmektedir; yani taksimde önce söylenecek hususlar sırayla zikredilir, ardından bunlarla ilgili sıfatlar sıralanır. Hangi vasfın hangi şeyle ilgili olduğu ya açık biçimde yazılır ya da bu ilgiyi kurmaya yarayacak zarflara veya işaret sıfatlarına yer verilir. Bu özellik taksimi aynı zamanda leff ü neşrden ayırmaktadır. Çünkü leff ü neşrde bu ilginin belirlenmesi muhatabın anlayış ve kavrayış gücüne bırakılmıştır. Açık belirtme “ol... bu...”, “ol biri... bu biri...”, “biri... biri...”, “biri... diğeri...”, “birincisi... ikincisi...” gibi kelimelerle gerçekleştirilebilir. Fuzûlî'nin, “Sifât-ı Hazret-i Hüseyin ü Hasan / Cümle-i kâinatadır rüşen // Ol biri nakd-i pâk-i Mustafâ / Bu biri nûr-i çeşm-i Murtazâ // Ol biri bedr-i âsmân-ı kemâl / Bu biri sırr-ı cûybâr-ı cemâl” beyitleri buna örnektir. Burada önce Hz. Hüseyin, ardından Hz. Hasan zikredilmiş, daha sonra bunların her birine ait vasıflar belirlemelerle sıralanmıştır.

Taksim Türk belâgatında Arap belâgatından biraz farklı şekilde ele alınmıştır. Ayrıca bu sanatın "cem' maa't-taksim" ve "cem' maa't-tefrîk ve't-taksim" sanatları ile bir arada bulunması söz konusudur (bk. CEM'; TEFRİK). Birincisine, "Gün gibi doğup o şem'-i rahmet-fânûs / İ'câz tev'em olduğun gördü nüfûs // Çün arz-ı sanem yıkıldı Tâk-ı Kısra / Çün düde-i küfr söndü nâr-ı mecûs" beyitleri, ikincisine Süleyman Paşa'nın, "Leb-i yâre akîk-i nâb dedim / Mu'teriz oldular bütün yâran // Dediler seng-pâre-i Yemen o / Bu ise gerd-i çeşme-i hayvan" dörtlüğünün ilk iki mısraı cem' ve tefriki, diğer mısralar taksime örnektir. *Ta'lim-i Edebiyyât*'ta Recâizâde Mahmud Ekrem tensik ve taksimden tekellüfsüz bir şekilde kullanılması gereği üzerinde önemle durmuş, sıfatların tabiliktan uzaklaşmadan sıralanması halinde bu sanatın makbul olacağı, sanat göstermek amacıyla ilişkili ilişkiz biçimde ardarda sıralanmasının makbul sayılmayacağını söylemiştir. Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmaniyye*'de sanâyi-i lafziyye ve ma'nevîyye konuları arasında tensik ve taksimi zikretmemesi dikkat çekicidir. Reşid Paşa ve Muallim Nâci de yalnız tensike yer vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fuzûlî, *Hadikatü's-süeda* (haz. Şeyma Güngör), Ankara 1987, s. 144; Recâizâde Mahmud Ekrem, *Ta'lim-i Edebiyyât*, İstanbul 1299, s. 330-331; Muallim Nâci, *İstihâat-ı Edebiyye*, İstanbul 1307, s. 235; a.m.f., *Edebiyat Terimleri: İstihâat-ı Edebiyye* (nşr. M. A. Yekta Saraç), İstanbul 1996, s. 164, 183-184; Diyarbekirli Said Paşa, *Mizânü'l-edeb*, İstanbul 1305, s. 355; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri-Belâgat*, İstanbul 1989, s. 286-287; Kâzım Yetiş, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara 1996, s. 301-302.

MUSTAFA UZUN

TAKSİM

(التقسيم)

Bir kavramın içerdiği bölümlerine ayrılması şeklindeki zihinsel işlem için kullanılan mantık terimi.

Mantıkçılar iki tür taksimden söz eder. Birincisi tümelin tikellere, ikincisi bütünün parçalarına bölünmesidir. Bunlardan ilkinen nitelik, ikincisine nicelik ilgili taksim veya mantıkî ve riyâzî taksim adı verilir. Riyâzî taksim de birbirine eşit ya da benzer olan, eşit yahut benzer olmayan şekilde ikiye ayrılır. 10'un 5 eşit parçaya bölünmesi birinciye, bedeninin organlarına bö-

lünmesi ikinciye örnektir. İbn Sînâ ikinci tür bölmeye "teşrîh" adını verir (*Kitâbü's-Şifâ: İl. Analitikler*, s. 253). Bazan zayıf bir kıyas, bazan da eksik bir betime benzetilen mantıkî taksim "ya ... ya da" veya "bir kesimi ... dir ve bir kesimi ... dir" eklemeleriyle yapılır. Taksime konu olan tümel şeyler cins, bölme sonucu elde edilen tümeler türlerdir. Cinsi türlere bölüne ayrıcı denir. Cinsi türlere bölen ayrıcılara türün kurucusu olmasına kıyasla "mukavvim", cinsi türlerine bölmesine kıyasla "mukassım" denir (Fârâbî, *el-Elfâzû'l-müsta' mele*, s. 82; İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbihât*, s. 14; Nasîrüddîn-i Tûsî, s. 54).

Mantıkî taksimde uyulması gereken bazı ilkeler bulunmakta olup bunlara uyulduğu takdirde beklenen yarar elde edilir. Taksimde bölmeye en genel cinsten başlanır ve birbirine karşı olan ayrımlarla sürdürülür. Ayrıca taksim temel ayrımlarla yapıp dikey ve yatay biçimde sürdürülmesi, arada boşluk bırakılmamalıdır. Son türde bölme işlemini durdurmalı, türün altındaki kişilere geçmemelidir. Taksim yoluyla bir şey ne tanımlanır ne de kanıtlanır; çünkü taksim tarif ve kıyas değildir. Kıyas gibi sûrî olmadığı için zorunlu sonuç vermez. Yine cins ve fasıl taksim yöntemiyle elde edilmez. Ayrıca bir şeyin zatî-arazî olup olmadığı taksim yoluyla açıklanamaz. Bununla birlikte kurallarına uygun yapılan taksimin tanımında bazı yararları vardır; tanımlanacak türe ulaşmayı sağladığı için tanımı kolaylaştırır; zihni uyarak genel ve özel yüklemelerin hangileri olduğunu gösterir; tanımında cins ve fasıl belli bir düzene göre türe yüklem yapılmasını sağlar. Kurucu ayrımları bir araya getiren taksim mahiyete dahil olan hiçbir şeyi dışarıda bırakmaz. Taksimin bu yararları olumlama şeklinde değil zihni uyarma tarzındadır. Bunun yanında taksim bir konuyu anlama ve ezberleme işini kolaylaştırır. Taksim tür seviyesinde bırakılmayıp türün bireyleri üzerinde de sürdürülürse ortaya çıkan bölümlere sınıf, yapılan işleme de sınıflandırma denilir. Ancak tanımında türün altındaki sınıf ve bireyler dikkate alınmaz. Tıpkı insan türünün Türkler'e ve Rumlar'a yahut erkek ve dişiye bölünmesi gibi deyim olarak bu bölümlere sınıf adı verilmesi bunların cinslere ve türlere benzemediğini belirtmek içindir (Nasîrüddîn-i Tûsî, s. 53; Kutbüddin er-Râzî, s. 193).

Mantıkçıların çoğu çalışmalarında taksimle tasnif arasındaki ayrıma yer vermez. Halbuki cinsin bölümleri olan türler arasında mahiyet farkı bulunmasına kar-

şılık türün sınıfları arasında mahiyet değil derece veya basamak farkından söz edilebilir. Diğer bir husus, cinsin türlere bölünmesinde belli bir zorunluluk varken türün sınıflara ayrılması büyük ölçüde itibardır, tasnifi yapanın isteğine bağlıdır. Tür tasnif edilirken istenilen genel araz veya hâsse ölçü olarak kullanılabilir, dolayısıyla hiçbir sınıflama zorunlu değildir. Mantıkçıların üzerinde durmadıkları diğer bir husus sınıflara ayırmanın yalnızca tür içinde değil cins içinde de yapılabileceğidir. Meselâ canlıların omurgalı omurgasız, ayakları olan ve olmayan sınıflarına ayrılması gibi. Kısaca özne olan şeyler kişiler, sınıflar, türler ve cinsler şeklinde dörde ayrılır (Kutbüddin er-Râzî, s. 193).

Taksim yoluyla bir tanım yapılmadığı ve bir kanıt söz konusu olmadığı için Eflâtun'a ait olan bu uygulama (Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre*, s. 150; Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib, s. 101-103), başta mantığın kurucusu Aristo ve onu izleyen İbn Sînâ gibi önemli mantıkçılar tarafından eleştirilmiştir. Zira bölme yoluyla ne bir tasavvur ne de tasdik elde edilir. Bu sebeple pek çok mantıkçı kitabında taksime yer vermemiştir. Aristo ve İbn Sînâ'dan farklı olarak taksim yöntemi olumlu yaklaşan Fârâbî, *el-Elfâzû'l-müsta' mele il'l-mantık*'ta taksime ilgili önemli açıklamalar yapar. Ayrıca Fârâbî'ye göre açıkça görünmese de Aristo çalışmalarında taksim yöntemini kullanmıştır. Bu konuda Eflâtun'la Aristo arasında ilkeler ve amaçlar bakımından fark yoktur (Fârâbî, *el-Cem'*, s. 87-88). Dolayısıyla taksim bilinenden bilinmeyene götüren yollardan biridir (Sâvî, s. 50). Gelenbevî, *Risâle fi Ma'ne't-taksim* adlı eserinde bir mantık terimi olarak taksimi tanıtmıştır (*DİA*, XIII, 554).

BİBLİYOGRAFYA :

Aristo, *Kitâbü'l-Kıyâs (en-Naşşû'l-kâmil li-Mantıkî Aristû)* içinde, nşr. Ferid Cebr, Beyrut 1999, I, 291-293; a.m.f., *Kitâbü'l-Burhân (a.e. içinde)*, I, 562-565, 594; Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre* (nşr. W. Kutsch - S. Marrow), Beyrut 1986, s. 150; a.m.f., *el-Cem' beyne re'yeyi'l-hakimeyn* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), Beyrut 1986, s. 87-88; a.m.f., *el-Elfâzû'l-müsta' mele fi'l-mantık* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1404, s. 82-83, 87, 92-93; İbn Sînâ, *eş-Şifâ el-Mantık (4)*, s. 455, 458, 459; a.m.f., *Kitâbü's-Şifâ: İl. Analitikler* (trc. Ömer Türker), İstanbul 2006, s. 247-254; a.m.f., *el-İşârât ve't-tenbihât: İşâretler ve Tembihler* (nşr. ve trc. Ali Durusoy v.dğr.), İstanbul 2005, s. 14; Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib, *Teşirü Kitâbi İşâgüci li-Furfuryûs* (nşr. Kwame Gyekye), Beyrut 1986, s. 24, 44, 101-103, 211; İbn Hazm, *et-Takrîb li-haddi'l-mantık (Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsi)* içinde, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1983, IV, 116; Ömer b. Sehlân es-Sâvî, *el-Besâ'irü'n-naşiriyye fi 'ilmi'l-mantık* (nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1993, s. 50;